

Anmeldelser

HENRIK LERDAM: Danske len og lensmænd 1370-1443 (Skrifter udgivet af Institut for Historie ved Københavns Universitet – bind 18). Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 1996. 171 sider.

Med sin undersøgelse af det danske lensvæsen og danske lensmænds lensbesiddelser 1370-1443 har Henrik Lerdam villet kaste nyt lys over magtrelationerne mellem kongemagt og adel under dronning Margrethe I og Erik af Pommern. Hvad angår metode og sigte knytter undersøgelsen således an til Kr. Erslevs arbejder om lensvæsenet i det 16. og 17. århundrede og undertegnede anmelders for tiden 1439-1481. Ved at tage udgangspunkt i 1370 bliver det muligt at tegne et billede af lensbesiddelserne i Valdemar Atterdags seneste år som baggrund for den følgende udvikling, og ved at lade fremstillingen medtage de første år under Kristoffer af Bayern bliver begivenhederne på lenene omkring Erik af Pommerns afsættelse klart sat i relief.

På sin vis er det oplagt at gøre forsøget, men det er også ganske modigt. Kilderne eller rettere kildedækningen bliver jo ikke bedre, når man går bagud i tid. Er de bevarede lensbreve og andre vidnesbyrd om et lensforholds begyndelse og afslutning særdeles få i den efterfølgende periode, så mangler de nærmest totalt i den undersøgte. Man er her henvist til enkeltstående oplysninger, gerne et brev, der siger, at den og den på en bestemt dato var lensmand på det og det len. Disse punktvisse dokumentationer kan man så søge at kombinere med andre vidnesbyrd, der sandsynliggør lensbesiddelsens udstrækning i tid. Det er under sådanne omstændigheder overmåde vigtigt, at alle positive oplysninger om lenene bliver fundet og fremlagt, og Lerdam har givetvis vendt hver sten i det kildefattige landskab. At der immervæk kan være langt mellem punkterne i lensmandslisterne, er en anden sag, men til gengæld er der sjældent grund til at anfægte pålideligheden af de enkelte oplysninger, eftersom ophavet oftest er samtidige breve, dokumenter og krøniker, som man i den forbindelse ikke kan tillægge tendentiose tilbøjeligheder.

Lerdams bog er ifølge forordet en lettere omarbejdet version af et speciale fra Københavns Universitet, og den bærer i sin indretning tydeligt præg af, at materialeindsamlingen har været en stor del af arbejdet. Den egentlige afhandling omfatter et halvt hundrede sider, mens materialeledelen, i alt ni bilag, fylder dobbelt så meget. Hovedbilaget (bilag 1) handler om de danske slotslen, om hvilke vi får besked såvel i en reflekterende tekst som i form af lensmandslistes, én ordnet efter len med kildehenvisninger og én med lensmændene i alfabetisk rækkefølge med de forskellige – også svenske – len, de i perioden har besiddet (bilag 5).

Bilag 2, 3 og 4 handler om danske lensmænds funktion uden for Danmark: i Sønderjylland, i Sverige og Norge. Med den nordiske union og ikke mindst problemerne i Sverige in mente indtager det svenske afsnit en central plads. Til belysning af det omdiskuterede spørgsmål om antallet af udenlandske fogder i Sverige bringes en oversigt over alle (kendte) lensmænd på svenske len fra 1375 til 1434 fordelt på nationaliteter. 31 danskere, 28 tyskere og 40 svenskere foruden en enkelt italiener og en halv snes uspecificerbare skandinaver. Yderpositionerne i debatten har historikerne Kr. Erslev og Gottfrid Carlsson indtaget, den første med den mening, at Margrethes udenlandske lensmænd nærmest totalt har fortrængt de indenlandske, mens den anden ser flere nuancer i spørgsmålet og voterer for, at både mange af tysk afstamning og folk af hallandsk grænseadel med fuld føje kan kaldes svenske. Lerdams opstilling (s. 118) illustrerer nærmest Erslevs synspunkt, for så vidt som den fremviser en stærk dansk-tysk dominans på lenene i Götaland, en fifty-fifty status i det centrale Svealand og først i Norrland og Finland et klart overtal af svenske lensmænd. De øvrige bilag opregner kendte danske pantelen (bilag 6), danske lensmænds private godsbesiddelser (7), danske lensmænd af tysk afstamning (8) og endelig medlemmerne af det danske rigsråd 1370-1443 (9).

Efter indledningsvis at have fortalt om sin metode og sine kilder og om lensvæsenet i almindelighed kommer Lerdam ind på spørgsmålet om de vilkår, forlenerne kunne være givet på. Hele registret af lensformer, som Erslev har påvist for det 16. århundredes vedkommende, tjenestelen, afgiftslen, regnskabslen mv., finder man ikke i den undersøgte periode, men kilderne rækker dog til at fastslå, at regnskabslenet, den ideelle lensform set fra kongemagtens side, har været kendt og benyttet af både Margrethe og Erik af Pommern. Også pantsættelser af len, som modsat var et ubdrageligt tegn på regeringens afmagt og afhængighed af pengestærke adelsfolk, forekom i en række tilfælde, flest fra dronning Margrethes tid. Pantelensmændene var ofte tyskere, der forsvandt ud af landet igen, når pantet var indløst.

Oplysningerne om pantsættelser og forleningsvilkår i øvrigt er ikke desto mindre så sparsomme og spredte, at der ikke derigennem kan tegnes noget billede af magtrelationerne mellem konge og adel. Den mulighed, der er for at nuancere eller måle disse relationer, må knytte sig til et kendskab til besiddelserne af de enkelte len. Antallet af slotte eller borge i datidens Danmark er rimeligt godt kendt, og det er derfor helt naturligt, at det er besiddelserne af disse politisk-militære magtbastioner, der er byggestenene i bogens analyser. Den kerne af data, som Lerdam har at operere med, er kendskabet til 179 verdslige lensmænd på omkring 50 danske len (gejstlige lensmænd er uvist af hvilken grund ikke medregnet), og da en del af disse lensmænd havde to eller flere len i deres karriere, får man også en værdi for antallet af kendte lensforhold, nemlig 258.

Skal man forlods bedømme kildedækningen på dette grundlag, må man have med, at disse data ikke fordeler sig jævnt over den valgte periode. Folkene med de mange lensforhold hører altovervejende dronning Margrethes tid til, og af de 179 lensmænd var en uforholdsmæssig stor del, vel omkring 40, allerede engageret under Valdemar Atterdag, dvs. i de fem år fra 1370 til 1375, der er medtaget i undersøgelsen. At kildeudsagnene her ligger tæt, er jo ikke noget problem, men det betyder, at de ligger mindre tæt i andre perioder. Tager vi således perioden fra 1412 til 1437/38, dvs. den del af Erik af Pommerns regeringstid, der ligger forud for lensomvæltningerne omkring hans afgang, finder vi kun ca. 50 lensmænd introduceret her. Med andre ord kender vi fra Erik af Pommerns »regulære« regeringsstid på 25 år kun én lensmand pr. slotslen i gennemsnit. Det sætter visse grænser.

Til behandling af de fundne oplysninger udnytter Lerdam dagens teknologiske muligheder, og med grundtallene i maskinen produceres en række statistiske undersøgelser. Én af dem viser, at langvarige lensforhold ikke var ukendte, hverken under Margrethe eller Erik af Pommern, og en anden, at langt de fleste lensmænd kun havde ét len. Af dem, der skiftede fra et len til et andet, 48 af de 179 lensmænd, skiftede de 34 én gang og kun 14 flere gange. Lerdam fordeler disse »omflytninger« på femårs-perioder og kommer frem til, at broderparten var foretaget af dronning Margrethe, og han må derfor konkludere, at Erslevs opfattelse, som var den, at Eriks slotshovedsmænd ret ofte blev flyttet fra den ene borg til den anden, ikke stemmer med »det indtryk, kilderne giver«.

Lerdam ser videre på, i hvor høj grad lensmændene var rekrutteret blandt de lokale, adelige jordbesiddere. Nu er det en sag for sig at fastslå en lensmands lokale tilhørsforhold, men ved primært at holde sig til

lensmændenes hovedgårde lykkes det Lerdam at placere 122 af de kendte 179 lensmænd på landkortet. Af de lensmænd, hvis godser vi ikke ved noget om, var en påfaldende stor del tyske, hvilket Lerdam meget plausibelt tolker derhen, at disse tyske lensmænds godsbesiddelser i Danmark har været meget beskedne. Hovedresultatet af undersøgelsen bekræfter vel forventningerne om lokalt sammenfald mellem lens- og godsbesiddelser, hvis man ved lokalitet vil forstå den pågældende landsdel. Tre fjerdedele af lensmændene havde len i deres egen landsdel, men vil man forlange en snævrere lokal tilknytning med godset liggende i eller tæt ved lenet, bliver det under en trediedel af lensforholdene, der klarer kravet. I en interessant opstilling vises det, at Jylland, Sjælland og Skåne stort set var selvforsynende med lensmænd, mens de mindre landsdele overvejende måtte se deres len besat med lensmænd udefra.

I betragtning af Valdemar Atterdags og Margrethes flittige benyttelse af indkaldte tyskere som lensmænd er det oplagt at se nærmere på dette fænomen. Disse tyske adelige, hvoraf mange havde deres len i pant, udgjorde omkring halvdelen af de kendte lensmænd i Valdemar Atterdags seneste og Margrethes tidligste regeringsår. Mange af dem forsvandt igen i forbindelse med Margrethes reduktionspolitik, men tilbage blev dog et ret stabilt kontingent, der efterhånden integreredes i den danske adel, oftest ved ægteskaber. Under Erik af Pommern kom kun meget få nye slægter ind i landet, og det er derfor overraskende, at et nyt højdepunkt af tysk dominans på lenene kan konstateres i begyndelsen af 1430'erne (48% af de kendte lensmænd 1431-35 mod 30% i det foregående femår), som søjlediagrammet s. 28 fremviser. På baggrund af de fundne tal korrekser Lerdam Erslev, som han synes har bagatelliseret de tyske lensmænds antal under kong Erik.

Den kritik kommer Lerdam dog for let til. Han stoler tilsyneladende blindt på de procenter, der er kommet ud af databehandlingen, og glemmer at sætte dem i forhold til virkeligheden. En statistik, der vil finde en labil størrelses procentandel af en anden labil størrelse, burde på forhånd mane til forsigtighed. Jeg har prøvet ud fra oversigterne i bilagene at finde frem til de absolutte tal, der ligger bag statistikkens procenter, og er kommet frem til, at der for femårsperioden 1426-30 kendes 7 tyske lensmænd på danske len og for perioden 1431-35 9 tyske lensmænd. »Højdepunktet« består altså i, at antallet af kendte tyske lensmænd er steget med 2 – skriver to – fra det ene femår til det næste. Når to personer kan få procentandelen til at stige fra 30 til 48, hænger det sammen med, at den anden side af regnestykket, »det samlede antal kendte lensmænd«, samtidig er blevet 4 mindre. Et diagram, der ganske

enkelt viste det absolutte antal kendte tyske lensmænd med de nødvendige forbehold, havde været at foretrække. I øvrigt var den ene af de to »nye« tyske lensmænd, Frederik Wardenberg, en formentlig velassimileret fjerdegenerations indvandrer, der omkring 1430 skiftede len fra Kalmar i Sverige til Lindholm i Skåne.

I det sidste større afsnit i afhandlingen bringer Lerdam rigsrådet ind i billedet med den endelige hensigt at sammenholde denne forsamling med lensmandskorpset. I sig selv undergik rigsrådet en karakteristisk udvikling i perioden fra 1370 til 1439. Kong Valdemars rigsråd var meget stort. 39 verdslige medlemmer havde det, hvoraf 14 tilhørte de indvandrede tyske slægter. I øvrigt bestod det af 22 sjællændere, fem skåninger, fem fynboer, en lollik og beskedne fem jyder, det sidste utvivlsomt en refleks af det jyske adelsoprør. Under Margrethe blev rådet mere normalt i størrelse, 25 medlemmer var der i 1398. Den jyske andel var vokset, men sjællænderne havde stadig en klar føring. Den store forandring skete først et stykke inde i Erik af Pommerns regeringstid. Kampene i Sønderjylland lå imellem, og det betød, at dominansen var tipet over til jyderne, samt at et par holstenere var kommet med. Lerdam taler om, at jyderne tog magten i rigsrådet. Hvor meget politik, der var i dette hjemstavnsaspekt, melder historien imidlertid ikke noget om, men man kan have sine tvivl. Den høje adel var kosmopolitisk anlagt, og Lerdam har da også sine steder sit besvær med at holde styr på tropperne. Af de seks »sjællændere« i rådet 1417 (s. 42), var kun én bosiddende på Sjælland.

Bogens hovedkonklusioner bygger på modstillingen af rigsrådet og lensmandskorpset. Lerdam analyserer rigsrådernes besiddelser af len ud fra den antagelse, at rigsrådernes besiddelse af lensposter er en velegnet målestok for styrkeforholdet mellem kongemagt og den høje adel i landet. Brugt med nuancer er metoden oplagt, og så er den operationel. I udgangspositionen konstaterer Lerdam, at så godt som alle de slotslen, der var under kongemagtens kontrol i Valdemar Atterdags seneste år, var besat med rigsråder. En klar illustration af, at kongen var stærkt afhængig af rigsrådet. Omkring 1400, dvs. efter at Margrethe havde fået styr på Sverige og økonomien, tegner der sig et nyt billede af lensbesiddelserne. De udenråds lensmænd, der havde været i Jylland og på Fyn, var nu borte, og alle steder havde danske rigsråder taget over. I det øvrige land var situationen mere blandet, men dog sådan, at slotterne i det meste af Sjælland og Skåne, så vidt lensmændene kendes, var i hænderne på ikke-råder, mens rigsråderne havde de mere yderligt liggende slotte, Vordingborg, Jungshoved, Stege, Ravnsborg og Varberg. Mønstret kunne godt kaldes en »fadebursmodel«, hvor fuld kontrol

over ydelser fra det sjællandske kerneområde har fået hovedprioritet. Måske et skridt på vejen til en endnu stærkere position for kongemagten, men Margrethe nåede ikke længere.

Disse relationer inden for lensvæsenet svarer meget godt til det, vi i øvrigt ved om forholdene under Valdemar Atterdag og Margrethe. Spørgsmålet om Erik af Pommerns forhold til sine råder og lensmænd har været mere omtvistet. Den traditionelle opfattelse, etableret af Erslev og uddybet af Arup, har været, at forholdet mellem kongen og adelen indtil bruddet 1437/38 har været relativt tillidsfuldt. Kongen har haft brug for sine rådets støtte til sine krigshandlinger i Sønderjylland og Sverige, og han har ikke blandet sig nævneværdigt i styrelsen af lenene. Uanset sine egne konstateringer vedrørende omflytninger af lensmænd og lensperiodernes længde kommer Lerdam her til en ganske anderledes konklusion, nemlig den, at undersøgelsen af fordelingen mellem rigsråder og udenråds folk på lenene viser, at der under Erik af Pommern er sket en »overgang fra rådsadelig til udenrådsadelig dominans over lenene«, som må bero på en bevidst politik (s. 48). Og i sin afslutning taler Lerdam uddybende om »den systematiske fortrængning af rådsadelen fra danske len« og belægger dette kvantitativt med, at rådsadelens andel af samtlige lensmænd i perioden 1420-39 er faldet fra omkring 60% til under 45%.

Det er jo en ganske stærk konklusion, som vender op og ned på tingene, og den animerer til en nærmere prøvelse. Lerdam fortæller ikke, hvordan procentværdierne er beregnet. Hans argumentation bygger grundlæggende på en række opstillinger (s. 46-48), der viser forskellige lens overgang fra rigsråder til ikke-rigsråder og omvendt. Der er flest af de første, i alt 17, og kun 6 den anden vej. Det ser jo overbevisende ud, og det skal begrunde konklusionen. Et problem ved denne fremgangsmåde er imidlertid, at de præcise tidspunkter for de pågældende lensmandsskifter sjældent kendes. Det enkelte skifte er tidsfæstet til en ofte ganske lang periode, inden for hvilken skiftet er sket. I flere tilfælde tager disse perioder deres begyndelse helt tilbage i Margrethes regeringstid, og hvad der er endnu mere betænkeligt, mange af periodernes slutpunkter ligger efter bruddet mellem kong Erik og rigsrådet. Hvis det er Erik af Pommerns løbende lenspolitik, man vil undersøge, må man begrænse sig til hans handlinger inden 1437/38.

Udelader man således de lensskifter, der ikke dokumenteret ligger mellem 1413 og 1437/38, falder først tre skifter ud af listen i den tidlige ende og fire i den sene. Ser man endvidere bort fra den postulerede ikke-rigsråd på Nykøbing og Otte Skinkel på Rugård, hvis »arve«-overtagelse af dette pantelen dårligt kan tælles til gode for kongens bevidste

rådsbegrænsende politik, og endelig lægger tre tilfælde til, hvor Erik af Pommern har udnævnt rigsråder på slotte, der tidligere har været i udenråds adeliges besiddelse (Lundenæs, Ålholm og Visborg), er vægten allerede flyttet fra ikke-råder til råder, og i to af de tilfælde, der er tilbage, hvor råder viger for ikke-råder, viser det sig, at de »afsatte« rigsråder faktisk avancerede til mere betydningsfulde len lige på den anden side af grænsen til Sverige (Lindholm → Kalmar og Abrahamstrup → Elfsborg). Med andre ord bliver tallene, når de bliver udsat for de nødvendige nuancer og først og fremmest rensset for de skifter, der ikke er foregået i Erik af Pommerns egentlige regeringsperiode, ikke mere så overbevisende, at de umiddelbart fører frem til slutninger som de anførte.

Lerdam forsøger ikke at sætte lensmandsskifterne ind i et nøjere tidsforløb, hvad disse udaterbare begivenheder rigtignok heller ikke egner sig til, men nøjes som nævnt med at anføre, at rigsrådets andel af lene i perioden 1420-39 faldt fra omkring 60% til under 45%. For at få en vis fornemmelse af forholdet over tid har jeg prøvet at sætte de kendte lensmænd af de to grupper over for hinanden inden for (omtrentlige) femårsperioder. For hvert femår er således optalt de rimeligt sikre lensmænd (bisper undtaget) på de vigtigste slotslen (40-42 slotte). Denne optælling viser først, at rigsrådernes andel af de kendte lensmænd i femåret 1416-20 var over 70%, et tal, der kan forklares ved, at vi her har en meget fin kildebelægning, hvad angår den betydende adel. I de følgende fire perioder helt frem til bruddet mellem kongen og rigsrådet lå andelen af rigsråder temmelig konstant mellem 50 og 55%. Først på den anden side af 1437/38 falder procenten markant, til et stykke under 40% af de kendte lensmænd. Disse tal kan udmærket harmonere med Lerdams mere summariske, men igen, de viser, at det er kongens forholdsregler omkring bruddet med råderne, der medfører det drastiske fald i rådernes lensbesiddelser, og ikke den løbende politik.

Ved bedømmelsen af disse tal skal man dog være opmærksom på de mange slotte, hvis lensmænd vi ikke kender, gennemgående omkring en tredjedel af dem alle. Det viser, hvor usikker grunden er under udsigelser om den totale fordeling af slottene mellem de to lensmandsgrupper. Den fordeling, der kan konstateres mellem de kendte lensmænd, kan væltes til begge sider af det store antal ubekendte.

Men kan det disponible kildemateriale ikke bære de generelle påstande om Erik af Pommerns lenspolitik, så viser Lerdams undersøgelser til gengæld et klart territorielt mønster. I det sjællandske område gik lensmandsskifterne kun én vej, og efter »faldet« af rigsrådernes sidste bastion, Københavns slot, i midten af 1430'erne, var ikke-rådernes dominans her total, for så vidt angår de slotte, hvis lensmænd er kendt,

og det vil sige 7 slotte af 11. Mangler der end et hjørne af billedet, må vi sige, at tendensen er entydig. Denne »styrke« politik i det sjællandske var etableret af dronning Margrethe, og Erik af Pommern har fortsat og befæstet den. Det var ham, der fik indsat ikke-råder på Vordingborg, Stege og København. I kongens lensbesættelser i forbindelse med bruddet med rigsrådet kan vi måske se modellen for en udvidelse af det kongelige kerneområde, så dette foruden Sjælland også kom til at omfatte Lolland-Falster og Fyn. Men så vidt var det ikke nået før 1438. I det øvrige land var tre fjerdedele af de lensmænd, vi kender fra perioden 1436-38, rigsråder. I Jylland var rigsråderne nærmest alene på banen, og på Fyn og i de østensundske områder var slottene under rigsråder de fleste.

For enhver, der behandler perioden fra Valdemar Atterdags sidste år til Kristoffer af Bayerns første, vil Lerdams bog være et uomgængeligt repertorium, når det gælder oplysninger om lensbesiddelser mv. Oplysninger om lensmændene, deres primære godsbesiddelser og deres relation til rigsrådet er her samlet på ét sted. Gennem undersøgelsen af lensvæsenet lykkes det Lerdam at kaste lys over en række væsentlige emner i periodens politiske historie. Ikke mindst giver modstillingen rigsråder/ikke-rigsråder os et nyttigt og uundværligt fodfæste, når Erik af Pommerns lenspolitik skal vurderes, men naturligvis må metodens bæreevne ikke overvurdes. For Erik af Pommern har lenspolitik ikke nødvendigvis været et spørgsmål om råder eller ikke-råder, men om at få folk på lenene, han kunne bruge og havde tillid til. Vi ved, at kongen på et tidspunkt stillede det krav til en kommende lensmand, at han accepterede at holde sit slot til fætterten, hertug Bugislav. Det var dynastisk lenspolitik, om man vil. Men om nogen løbende kontrol med lensmændenes virksomhed, om lenspolitisk bestemte forflytninger eller afsættelser af lensmænd, råder som ikke-råder, har vi ingen vidnesbyrd. Det er meget svært at finde en rigsråd under Erik af Pommern, der havde forladt et len uden at få et nyt.

Harry Christensen

ANDERS MONRAD MØLLER: Dansk søfarts historie, bind 4: Med korn og kul. 1814-1870. Gyldendal 1998.

Det første hovedafsnit af dette bind dækker perioden *1814-1830*. En periode, som i tidligere fremstillinger af dansk søfarts historie er blevet skildret i meget dystre farver: Napoleonskrigenes katastrofale følger for den florissante skibsfart og dermed for København, enevældens hovedstad, som forfatterne traditionelt fokuserede på.